

ANIMIZMNING O‘ZBEK JAMIYATIDA UCHRAYDIGAN ELEMENTLARI

Jurayev Sanjar Ramazonovich

Termiz Iqtisodiyot va Servis universiteti

Tibbiyot fakulteti dekan o`rinbosari

<https://orcid.org/0009-0002-4306-8796>

jurayevsanjar1983j@gmail.com

Rajabova Mexriniso Xolli qizi

Termiz Iqtisodiyot va Servis universiteti Tibbiyot fakulteti talabasi

Xusanova Nafisa Baxrom qizi

Termiz Iqtisodiyot va Servis universiteti Tibbiyot fakulteti talabasi

Nosirjonov Ilyos Ergashaliyevich

Termiz Iqtisodiyot va Servis universiteti Tibbiyot fakulteti talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada animizmning o‘zbek jamiyatida saqlanib qolgan elementlari tarixiy, etnografik va madaniy-antropologik nuqtai nazardan kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqotda animistik qarashlarning qadimgi turkiy dunyoqarash tizimi, islomdan oldingi e’tiqodiy qatlam hamda keyinchalik shakllangan sinkretik diniy-madaniy an’analar bilan o‘zaro uyg‘unlashuvi ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, xalq og‘zaki ijodi, marosim va udumlar, muqaddas joylarga sig‘inish, tumor va ramziy predmetlar bilan bog‘liq tasavvurlar animistik tafakkurning zamonaviy jamiyat ongidagi transformatsiyalashgan shakllari sifatida talqin etiladi.

Kalit so‘zlar: animizm, arxaik e’tiqodlar, sinkretizm, xalq marosimlari, muqaddas makon, tumor, mifologik tafakkur, kollektiv ong, etnografiya, diniy antropologiya, turkiy dunyoqarash.

Kirish

Insoniyat tafakkuri taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida shakllangan animistik qarashlar ibtidoiy diniy ongning eng qadimgi qatlamlaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Animizm tushunchasi ilmiy muomalaga XIX asrda kiritilgan bo'lib, u tabiat hodisalari, jonsiz predmetlar hamda tirik mavjudotlarda ruh yoki jon mavjudligi haqidagi tasavvurlar tizimini anglatadi. Mazkur e'tiqod shakli insonning atrof-muhit bilan munosabatini mifologik tafakkur asosida izohlashga bo'lgan ehtiyojidan kelib chiqqan. O'zbek xalqi madaniyati ko'p qatlamli tarixiy jarayonlar mahsuli bo'lib, unda zardushtiylik, shomonlik, qadimgi turkiy tangrichilik, islom dini va mahalliy urf-odatlar o'zaro sintezlashgan holda namoyon bo'ladi. Shu bois animistik elementlar to'liq yo'qolib ketmagan, aksincha, yangi diniy va ijtimoiy kontekstlarda transformatsiyalashgan holda saqlanib qolgan. Xususan, daraxt, suv, tog', ziyoratgoh, ajdodlar ruhi, tumor va nazar tushunchalari bilan bog'liq qarashlarda animistik tafakkur izlarini kuzatish mumkin. Zamonaviy o'zbek jamiyatida animizm ochiq e'tiqod shaklida emas, balki madaniy arxetip, ramziy tasavvur va marosimiy amaliyotlar ko'rinishida yashab kelmoqda. Bu holat diniy sinkretizm jarayonining mahsuli sifatida talqin qilinadi. Ayniqsa, muqaddas deb e'tirof etilgan joylarga borish, daraxtlarga mato bog'lash, suv manbalarini tabarruk sanash, "nazar" va "qismat" haqidagi tasavvurlar animistik ongning ijtimoiy ong strukturasiidagi davomiyligini ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, animizmni faqat ibtidoiy tafakkur mahsuli sifatida emas, balki madaniy identifikatsiya va kollektiv xotiraning tarkibiy qismi sifatida o'rganish dolzarb ilmiy masalalardan biridir. Mazkur maqolaning maqsadi — o'zbek jamiyatida uchraydigan animistik elementlarni tarixiy genezisi, funksional vazifasi va zamonaviy transformatsiya jarayonlari kontekstida tahlil qilishdan iborat.

Materiallar va metodlar

Mazkur tadqiqot kompleks yondashuv asosida olib borildi hamda tarixiy, etnografik, diniy-antropologik va sotsiokulturologik metodologiyalar uyg'unligiga tayandi. Tadqiqotning nazariy asosini animizm konsepsiyasining klassik va zamonaviy talqinlari, diniy sinkretizm nazariyasi, madaniy arxetiplar va kollektiv ong haqidagi qarashlar tashkil etdi. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi: Tarixiy-komparativ metod – animistik elementlarning qadimgi turkiy dunyoqarash tizimi, shomonlik va tangrichilik e'tiqodlari bilan o'zaro bog'liqligini aniqlash maqsadida qo'llanildi. Strukturaviy-funksional tahlil –

animistik qarashlarning jamiyat hayotidagi ijtimoiy va psixologik funksiyalarini ochib berish uchun ishlatildi. Etnografik kuzatuv va tavsiflash metodi – xalq marosimlari, ziyoratgohlar bilan bog‘liq amaliyotlar, tumor va ramziy predmetlar haqidagi materiallarni tizimlashtirishda asosiy manba bo‘ldi. Interpretativ (talqin) metod – animistik ramzlarning semantik mazmunini va ularning zamonaviy ongda transformatsiyasini sharhlashda qo‘llanildi. Tadqiqot materiallari sifatida xalq og‘zaki ijodi namunalari (rivoyatlar, afsonalar, maqollar), marosimiy amaliyotlar, hududiy etnografik kuzatuvlar hamda mavjud ilmiy adabiyotlar tahlil qilindi. Ayniqsa, muqaddas daraxtlar, suv manbalari, ziyorat maskanlari va “nazar” bilan bog‘liq tasavvurlar empirik material sifatida o‘rganildi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, animistik elementlar o‘zbek jamiyatida mustaqil diniy tizim sifatida emas, balki sinkretik madaniy qatlam ko‘rinishida mavjud. Ular asosan quyidagi shakllarda namoyon bo‘ladi: Muqaddas makon fenomeni – ayrim daraxtlar, buloqlar, qabristonlar va ziyoratgohlarning “ruhi bor” degan tasavvur bilan muqaddaslashtirilishi. Bu holat tabiat obyektlariga jonli mavjudot sifatida munosabatda bo‘lish tendensiyasini ko‘rsatadi. Ruhlar va ajdodlar kulti – marhumlarning ruhi tiriklar hayotiga ta’sir ko‘rsatadi degan qarashlar, xususan, “arvoh rozi bo‘lsa ish yurishadi” kabi tasavvurlar animistik ongning davomiyligini tasdiqlaydi. Tumor va ramziy himoya vositalari – ko‘z tegishidan saqlanish, nazardan himoyalaniq maqsadida turli predmetlardan foydalanish (ko‘zmunchoq, isiriq, maxsus yozuvli qog‘ozlar) animistik magik tafakkurning saqlanib qolgan shakli sifatida namoyon bo‘ladi. Marosimiy-amaliy e’tiqodlar – chaqaloqni qirq kun asrash, suv sepish, daraxtga mato bog‘lash kabi udumlar tabiat va predmetlarga metafizik xususiyat yuklash bilan bog‘liq. Shuningdek, animistik elementlar ko‘pincha diniy ibodat emas, balki “odat”, “an’ana” yoki “ishonch” sifatida qabul qilinishi aniqlanib, bu ularning ong osti darajasida yashayotganini ko‘rsatadi.

Muhokama

Olingan natijalar animizmni o‘zbek jamiyatida arxaik va yo‘qolib borayotgan e’tiqod emas, balki madaniy xotira va kollektiv ongning transformatsiyalashgan komponenti sifatida talqin qilish imkonini beradi. Animizmning zamonaviy shakllari diniy aqidaparastlik doirasida emas, balki ramziy-amaliy tafakkur darajasida namoyon bo‘lmoqda. Bu jarayonni diniy sinkretizm fenomeni bilan izohlash mumkin. Islom dini hukmron mafkuraviy tizimga

aylanganidan so‘ng, animistik qarashlar ochiq diniy e‘tiqod shaklida emas, balki marosimiy va ramziy qatlam sifatida saqlanib qolgan. Natijada ular diniy identifikatsiyaga zid bo‘lmagan, balki madaniy an‘ana ko‘rinishida davom etgan. Bundan tashqari, animistik elementlar ijtimoiy-psixologik funksiyani ham bajaradi: noaniqlik va xavf oldida himoya hissini kuchaytiradi; kollektiv birdamlikni mustahkamlaydi; tarixiy-madaniy merosni uzluksizligini ta‘minlaydi. Demak, animizm o‘zbek jamiyatida nafaqat tarixiy qoldiq, balki madaniy identitetning yashirin, ammo barqaror qatlamidir. Uni chuqur o‘rganish milliy madaniyatning genezisi va ong strukturasi anglashda muhim nazariy ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, animizm o‘zbek jamiyatida mustaqil diniy tizim sifatida emas, balki ko‘p qatlamli tarixiy-madaniy ongning transformatsiyalashgan komponenti sifatida mavjud. U qadimgi turkiy dunyoqarash, shomonlik, tangrichilik va keyinchalik islom dini bilan yuzaga kelgan sinkretik jarayonlar natijasida o‘ziga xos ramziy-amaliy shaklga ega bo‘lgan. Animistik elementlar, avvalo, tabiat obyektlariga metafizik mazmun yuklash, ajdodlar ruhiga ishonch, muqaddas makon fenomeni, tumor va himoya vositalari bilan bog‘liq qarashlarda namoyon bo‘ladi. Ular zamonaviy jamiyatda diniy aqida sifatida emas, balki “odat”, “an‘ana”, “ishonch” yoki “marosim” ko‘rinishida yashab kelmoqda. Bu esa animizmning ochiq e‘tiqod shaklidan ramziy-madaniy qatlamga o‘tganini ko‘rsatadi. Shuningdek, animistik qarashlar ijtimoiy-psixologik funksiyani ham bajaradi: insonning noaniqlik va xavfga munosabatini tartibga soladi, kollektiv birdamlikni mustahkamlaydi hamda madaniy xotiraning uzluksizligini ta‘minlaydi. Shu jihatdan animizmni arxaik va eskirgan e‘tiqod sifatida emas, balki milliy identitet va kollektiv ongning tarkibiy qismi sifatida baholash ilmiy jihatdan asosli hisoblanadi. Demak, animizm elementlarini o‘rganish nafaqat diniy-antropologik, balki madaniyatshunoslik va sotsiologik tadqiqotlar uchun ham muhim nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi. Kelgusida hududiy-etnografik tadqiqotlar asosida animistik tasavvurlarning regional xususiyatlarini aniqlash dolzarb ilmiy vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Tylor E. B. Primitive Culture. – London: John Murray, 1871.
2. Frazer J. G. The Golden Bough. – London: Macmillan, 1890.

3. Eliade M. The Sacred and the Profane: The Nature of Religion. – New York: Harcourt, 1959.
4. Lévi-Strauss C. Structural Anthropology. – New York: Basic Books, 1963.
5. Malinowski B. Magic, Science and Religion. – Boston: Beacon Press, 1948.
6. Karimov U. O‘zbek xalqining qadimiy e‘tiqodlari va marosimlari. – Toshkent: Fan, 2007.
7. Asqarov A. O‘zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – Toshkent: Universitet, 2007.
8. Rasulov H. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi va mifologiyasi. – Toshkent: Sharq, 2010.